

Opponensi vélemény

Csukovits Enikő *Magyarországról és a magyarokról : Nyugat-Európa magyar-képe a középkorban* című MTA doktori értekezéséről

A disszerens fontos feladatra vállalkozott a középkori Európa Magyarország-képének monografikus feldolgozásával. Mind a hazai medievisztikának, mind a kora újkor kutatóinak, mind az európai megítélésünket történeti perspektívában megismerni kívánó nagyobb nyilvánosságnak szüksége volt már egy megbízható, a teljes korszakra vonatkozó feltáró-összefoglaló munkára. Nem írok szintézist, mert célzott kutatások eddig csak részterületekre és rövidebb időszakokra irányultak. De nem is nagyon képzelhető el, hogy a térben, időben és műfajok tekintetében egyaránt parttalan külföldi forrásanyagot a teljesség igényével valaha fel lehet dolgozni. Egy nagyobb lélegzetű esszét Eckhardt Sándor, a téma legjobb két világháború közötti szakértője írt *A magyarság külföldi arcképe* címen, de nem tudományos céllal.¹ Ezúttal teljesen úttörő munkáról van szó, amelyben az eddigi eredmények szintetizálásának, az önálló kutatásnak és az előadás koncepciójának egyaránt jelentős szerepe van. A disszertáció nyilvános vitára bocsátását és elfogadását már előjáróban melegen ajánlom.

Az értekezés a történettudomány tárgykörébe tartozik, én magam viszont a középkori irodalomtörténet és könyvtörténet szemszögéből tudom elsősorban megítélni, így a bírálat érdemi részét opponens társaimra kell hagynom.

A címlapra kiemelt részlet – Hungaria jelképes alakjával a strassburgi Saint-Pierre-le-Jeune templom „Les nations marchant vers la croix” freskójáról – nagyon találó.² Nemcsak a disszertáció tárgyát fejezi ki pontosan, hanem felhívja a figyelmet arra, hogy a szövegelemek mellett milyen fontos forrásterületet jelenthetnek ezúttal is a képzőművészet emlékei. (Ezt a freskót is érdemes lenne a III. fejezetben önállóan elemezni.)

Az *Előszó* nem bocsátkozik elméleti fejtegetésekbe sem a tárgyat, sem a módszereket illetően, hanem közvetlenül exponálja azokat a kérdéseket, amelyek a kutatómunkát vezérelték. Vagyis, hogy mit tudtak, s hogyan vélekedtek rólunk a középkori Nyugat-Európában, változott-e a magyarságról alkotott kép és vele párhuzamosan a megítélésünk, hol helyezkedtünk el a népek hierarchiájában, illetve mik voltak a velünk kapcsolatos sztereotípiák. Nem szintézisről van szó, mint jeleztem, hanem szisztematikus próbafúrásokról

¹ In: Szekfű Gyula (szerk.), *Mi a magyar?* Bp., Magyar Szemle Társaság, 1939, 87-136.

² A „Litaviá”-t megszemélyesítő alak valószínűleg nem a „letteket” képviseli (2. old.), ld. „Lithvania quam plerique Litaviam appellant” (Bonfini I/1).

az egész középkor lefedésének igényével. Ez volt az egyetlen lehetséges mód, ahogy a szerző eljárhatott, de cserében teljes szabadságot élvezett a szempontok és az elemzésre szánt forrásanyag kiválasztásában és elrendezésében. Csak a terjedelem és az arányosság elve korlátozták. A bevezető fejezetben az ókorig kitágította mozgásterét, s olyan határozott tájékoztató pontokat jelölt ki, amelyek az egész disszertáció során megbízhatóan érvényesültek.

Csukovits Enikő igényeinek és mindenre nyitott érdeklődésének megfelelő könyvtárat az École Française de Rome-ban talált. Ennek is köszönhető, hogy a legkülönbözőbb témákba biztonsággal belevághatott, a friss és minőségi szakirodalom rendelkezésére állt. E szakirodalom közvetítése ugyancsak érdeme a disszertációnak.

A mű egy bevezető-, két összetett tartalmi- és két zárófejezetből áll, melyeket függelék és irodalomjegyzék egészít ki.

A bevezető fejezet *A földrajzi megismerés útjai Európában* címet viseli. A geográfiai megismerés folyamata a Magyarország-kép alakulásának egyik legfontosabb értelmezési kerete. Odüsszeusz mítikus-irodalmi és Nagy Sándor történelmi alakjának felidézésével kezdődik a könyv, lendületes, jó stílusú bevezetéssel. Nemcsak az utazási irodalom és a földrajzi felfedezések jelképes kezdeteiről van szó, hanem mindketten fontos szereplői a középkori irodalomnak is, a szerző hivatkozik a *Trója-regény* és a *Nagy Sándor-regény* hazai nyomaira, magyarországi használatú példányaira is (14. old.).

Az ókori kezdetek c. alfejezet Sztrabóntól Ptolemaioszon át Isidorusig rövid portrékban mutatja be az antikvitás nagy geográfusait, illetve azokat a műveket, melyek földrajzi fejezeteket tartalmaznak. Nem fölösleges egy ilyen jellegű prezentáció, ha a szerző a későbbiekben folyamatosan hivatkozik rá, hiszen e művek az egész középkoron át meghatározóak maradtak. Elég, ha a két végpontot összekötve Sztrabónra mint Bonfini egyik forrására utalunk (49. jegyzet).

A középkor földrajzi ismereteinek gyors gyarapodásához vezető legfontosabb utakat Csukovits Enikő a zarándoklatokban, a kereszteshajdáratokban és a keleti felfedezésekben jelöli meg. A következő három alfejezetben ezek korabeli irodalmának jól kommentált ismertetésére kerül sor. Ezek az utak már részben átvezetnek Magyarországon, részben beletartoznak a szerző szűkebb kutatási területébe. A keresztesháborúk nemcsak a távoli tájak, hanem európa népeinek egymásról való ismeretszerzésének is fontos iskolái voltak. Győrffy György *Julianus barát és a napkelet felfedezése* c. kötete a címben jelzett témának ma is a legjobb magyar nyelvű forrásgyűjteménye (38-45. old.). Ezt a középkor népszerű útleírásai követik Marco Polótól Mandeville-ig. Találékonyan zárja a fejezetet a Berry herceg számára

1413-ban másolt díszkódex, mely valamennyi jelentős keleti útleírást tartalmazza, s melynek lapjain a középkori világ csodái képekben is megjelennek. A digitalizált kézirat a „gallicá”-n hozzáférhető: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b52000858n>.

Új földrajzi világkép a 14. századi humanistáknál jelenik meg, legjelesebb képviselőjük maga Petrarca. A téma tudományosan jól földolgozott, de ezúttal is kiváló összefoglalást olvashattunk róla (50–58. old.). A 15. században Ptolemaiosz *Geográfájának* újrafelfedezése, latinra fordítása hozott fordulatot, versengtek példányaiért a humanisták. Ha a tulajdonosok közt meg van említve a firenzei San Marco kolostor és V. Sándor pápa (214. jegyzet), akkor érdemes utalnunk a Corvina két térképekkel felszerelt példányára is. Az egyik ma a Topkapi Seraisban van, néhány magyar helynévvel talán maga Vitéz János egészítette ki (G.I.44), a Mátyás címerével ellátott párizsi kéziratra (BnF, Lat. 8834) a 955. jegyzet is hivatkozik.³ Aeneas Sylvius Piccolomini a szerzője az első olyan geográfiai műveknek, amelyek az antik auktoritások mellett saját koruk földrajzi ismereteit is bátran közvetítik (64–68. old.). Kapva kaptak is rajtuk a történetírók, köztük Thuróczy János, Bonfini (245. jegyzet), és 1493-ban kinyomtatott *Világkrónikájában* Hartmann Schedel (67. old., 253. jegyzet).⁴ Itt szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a Schedel-krónika függeléke teljes egészében Aeneas Sylvius *De Europa* címen emlegetett műve, címfelirata részben egyezik az 1490-es kiadás címével: „de his que sub cesare Friderico tercio imperatore per Germaniam et Europam gesta sunt...”⁵ A mű tehát – a Magyarországra vonatkozó résszel együtt – 1493-tól latinul és németül ezen az úton is terjedt.

Az elemzett művek – az *Imago mundi*től II. Piusz pápa *Cosmographiájáig* – a fejezet végén belekerülnek Kolumbusz Kristóf szellemi poggyászába (67–68. old.).⁶

A második fejezetben Magyarország megismerésének útjára lépünk (69. old.-tól). Ransanus kapcsán, akinek Itáliában alig sikerült valamit megtudnia hazánkról, fontos evidenciára mutat rá a szerző: a kortársak csak alkalmyszerűen jutottak ismeretekhez,

³ Vagy itt, vagy a 955. jegyzetben érdemes megemlíteni Ptolemaiosz csillagászati munkáját, a *Magnae copositionis libri*t Trapezuntius fordításában (Wien, ÖNB, Cod. Lat. 24).

⁴ Bár Schedelről később is szó lesz, a két hivatkozásra e helyen szeretnék reflektálni. A 253. jegyzet szerint 800 latin és 400 német kiadását őrzik különböző gyűjteményekben. Nyilván példányról és nem kiadásról van szó, az elírás forrása Soltész Zoltánné Schedel-megemlékezése, akit azonban csak az 500. jegyzet említ majd. Azon ritka esetek egyikéről van szó, amikor a szerző nem utal a korábbi előfordulásra. Egyébként mindig pontosan összeköti a szálakat, ami nagyon fontos, ha az egyik szerkesztési elv éppen a párhuzamosság, ugyanazon dolgoknak kétféle összefüggésrendszerben való előadása.

⁵ Nurenberg Chronicle, Wisconsin: <http://digicoll.library.wisc.edu/cgi/t/text/pageviewer-idx?c=nur;cc=nur;idno=nur.001.0002;q1=age;node=nur.001.0002:12;page=root;seq=579;size=1;frm=frameset;seq=579>

⁶ A címmel érdemes óvatosnak lenni. *Cosmographia* címen csak 1509-ben jelentek meg Aeneas Sylvius geográfiai művei (ld. 244. jegyzet), amikor Kolumbusz már nem élt. A többi idézett szerző is korábbi kiadást vagy kéziratot használt.

szemben a mai kutató lehetőségeivel. A források sorsának és fennmaradásának véletlenszerűségével viszont mind a kortársak, mind a jelenkori kutatók esetében számolni kell. Ezért tartja Csukovits Enikő módszertanilag annyira fontosnak, hogy először az ismeretszerzés és a véleményalkotás lehetőségeit, legfontosabb mozzanatait tárja fel – most már konkrétan Magyarországra vonatkozóan –, mert egy ismert folyamat részeként a véletlenszerűen fennmaradt adatok is pontosan értelmezhetők.

A magyarok megítélésében a legnagyobb szerepe a személyes tapasztalatoknak volt, akár magyarok jelentek meg külföldön, akár külföldiek jöttek Magyarországra. Egy-egy világraszóló esemény viszont a szélesebb európai közvéleményt is megérintette. A középkor folyamán három nagy esemény fordította a közfigyelmet az ország felé: a kereszténység felvétele, a tatárjárás és a török fenyegetés. A Honfoglalást követő „kalandozások” mély és negatív benyomást keltettek Nyugat-Európában, melynek nyomai még évszázadok múlva is fel-feltűntek ókori sztereotípiákkal ötvöződve. Ezt a képet a kereszténység felvétele és a keresztény állam létrejötte gyökeresen megváltoztatta, Szent István jó híre és tisztelete az egész középkoron át töretlen maradt. A jeruzsálemi zarándokút megnyitása pozitív tapasztalatokat hozott a külföldieknek, az átvonuló keresztes hadak viszont időről időre konfliktusba kerültek a helyiekkel, amiért általában jó hírünkkel fizettünk. A magyarok zarándoklatai, egyetemjárása, királyaink utazásai, hadjáratai, a dinasztikus házasságok, vagy a szomszédokkal való viszony alakulása folyamatosan árnyalta a magyarokról alkotott képet, amiről alkalmi lejegyzések tanúskodnak. A követjelentések, történeti munkák vagy utazók leírásai viszont a Magyarország iránti politikai, történeti vagy geográfiai érdeklődésből születtek. Mintegy 150 forrás szólal meg a fejezet lapjain. A források zöme ismert, de ilyen mennyiségben és sokszínűségben korábban nem kerültek egymás mellé, ráadásul természetes történeti összefüggéseikben jelennek meg, így a rajtuk keresztül bemutatott országimázs is eleven és hiteles. A középkor végén Lázár deák 1520 körül rajzolt és 1528-ban Ingolstadtban kiadott térképlapja "információrobbanást hozott Magyarország geográfiájában" (133. old.). Talán már a disszertáció leadása után jelent meg Plihál Katalin róla készült monográfiája, erre is érdemes hivatkozni.⁷ Oláh Miklós *Hungariája* a leggazdagabb Magyarországra vonatkozó, külföldieknek szánt geográfiai tárgyú írás (1536), sajnos nem talált kiadóra, ahogy a *Lázár-térkép* a nyomtatás ellenére sem vált ismertté szélesebb körben. Nagyon fontosnak tartom, hogy a szerző általában rámutat az egyes művek elterjedtségére, a fennmaradt kéziratok

⁷ Plihál Katalin, *A Tabula Hungariae ... Ingolstadt, 1428 térkép és utóélete. Az eddigi és a jelenlegi kutatások tükrében*. Bp., OSZK, Kossuth Kiadó, 2013.

számára vagy korára, illetve hogy kiadták-e még a középkorban. Ez jelzi ugyanis, hogy az írásban rögzített információk ezen az úton tovább terjedtek-e.

A harmadik fejezet disszertáció legfontosabb része, mely négy témakört 13 kiváló esettanulmányban dolgoz fel. A négy témakör: Magyarország a keresztény országok hierarchiájában, illetve a magyar királyok, a magyar hadsereg és a magyar nép külföldi megítélése különböző korokban, Európa különböző pontjain. Az egyes témakörökhöz kapcsolódó eltérő műfajú források kiválasztása kiváló forrásismeretre és nagy kutatói tapasztalatra vallanak, az elemzések maguk pedig lefegyverző módszertani sokoldalúságra.

A magyar királyság helyét illetően valóban olyan forrásokat érdemes vallatóra fogni melyekben több országgal együtt szerepel. Az ún. T-O térképek forrásként való felhasználása hazai viszonylatban újdonság és megfelelő mérlegelés mellett nagyon eredményes is. Mintegy 1100 ilyen, köralakú és folyókkal T-alakban három földrészre osztott térképet tart ma számon a kutatás, legnagyobb részük kódexillusztráció (511. jegyzet). A szerző kiváló segédkönyvet talált Leonid S. Chekin *Nothern Eurasia in Medieval Cartogrphy* című kötetében, illetve annak 200 térképmellékletében. Ezeket a térképeket dolgozza fel rendkívül tanulságosan egy rövid tanulmányban (138-144. old.) és az első függelékben, megállapítva, hogy Magyarország említése a 11. és 13. század között többszöröse a környező országokénak. A 14. századot az anonym *Descriptio Europae Orientalis* képviseli ugyancsak pozitív országgéppel, a 15. századot pedig Aeneas Sylvius Piccolomini *De Europája*, aki nagyságának és geopolitikai súlyának (török fenyegetés) megfelelően a legnagyobb teret szenteli Magyarországnak. (Igaz, hogy Ausztriáról és a cseh királyságról önálló könyvet írt.)

Hasonló módszerességgel jár el a szerző a továbbiakban is, az önálló tanulmányokat most nincs mód egyenként érinteni. Meggyőzően döntött a témakörök és a források kiválasztásánál, bár sok más szempont és forrás is kedves lehet kinek-kinek, ez a könyv így koherens. Én csak egyetlen, számomra egyetemista korom óta emlékezetes művet említenék, Tarnai Andor *Extra Hungriam non est vita...* című könyvecskéjét.⁸ Ő a nevezetes szállóigét Ludovicus Caelius Rhodiginusnak (+1525) tulajdonítja (*Antiquarum lectionum libri XVI*), aki padovai diákjainak szakácművészetét ismeri el így, cseppnyi iróniával. Rhodiginus ugyancsak gazdag anyagot kínál a nemzetkarakterológiai összehasonlítás számára, Tarnai pedig abban volt nagy mester, hogy a korszakhatárok nem korlátozták, egyforma jártassággal forgatta a középkori és a XVIII. századi forrásanyagot, és evvel különleges eredményekre jutott, mint jelen esetben is.

⁸ Bp., Akadémiai Kiadó, 1969. (Modern Filológiai Füzetek 6.)

Az irodalmi szövegek (novellák, lovagregény) bevonása a források közé történész részéről is teljesen természetes. Eckhardt Sándor, Szabics Imre, Vizkelety András, Radek Tünde irodalomtörténészként nyúlnak imagológiai témához történeti művekben: itt nincsenek kompetencia-határok. A francia és német irodalmi anyag sokkal jobban fel van dolgozva, mint az olasz. Falvay Dávid Szent Erzsébet- és Szent Vilma-tanulmánya mellett érdemes hivatkozni Kovács Zsuzsa Vilma-kutatásaira is.⁹

Az első zárófejezet két korabeli könyvtár magyar vonatkozású ismeretanyagát vizsgálja. Vajon mit tudhatott meg könyveiből Magyarországról a keresztes eszmék iránt elkötelezett bugundi herceg geográfiai művekkel kitűnően felszerelt könyvtárában a 15. század közepén? S mi volt olvasható a sokféle tehetséggel megáldott Hans Dernschwam besztercebányai polgári otthonában egy századdal később? De felvillan még a Corvina is, mely korszerű geográfiai anyagban Jó Fülöp könyvtáránál jóval szegényebb volt, legalábbis ami a ma ismert állományt illeti. Az eredmény nagyon tanulságos: Jó Fülöp még szinte alig szerezhette volna ismereteket hazánkról világhírű, különlegesen igényesen díszített, nagyrészt anyanyelvű kódexeiből. Hans Dernschwam (+1568) gazdag könyvtárának inventáriuma és maga a könyvanyag is – hazai viszonylatban kivételes módon – fennmaradt. Ez a könyvtár már nyomtatott könyvekből áll, jórészt korabeli művekből, de a középkori művek is ekkor váltak – a könyvnyomtatás térnyerésével – széles körben hozzáférhetővé. Dernschwam könyvtára a korban elérhető minden fontos Magyarországra vontkozó geográfiai munkát tartalmazott, ezek számát a tulajdonos munkája és utazásai során írásaival maga is gyarapította. Nagyon jól kiválasztott „elő-zárófejezet” lett a két könyvtár összehasonlítása. Dernschwam könyvtárában a disszertáció elején bemutatott antik geográfiai irodalom új életre kel, a középkori művek jelen vannak, de a művek zöme már egy következő korszak érdeklődését tükrözi.

A kötet végső összegzése, a konklúziók levonása jó rátekintést ad az egész műre, az eredmények itt valóban összeadódnak: egy megbízható, eleven középkori Magyarország-kép birtokában tehetjük le az értekezést.

A disszertáció koncepcióját és a választott kutatói módszereket teljes mértékben elfogadom, új eredményeit fontosnak és megalapozottnak tartom. Invenciózus, sokszínű, rendhagyó műről van szó. A dolgozatot a kiszámítottan bonyolult szerkezet nem terheli meg, a szöveg igényes és olvasmányos, gondosan ellenőrzött. (Az apró hibákat közvetlenül a

⁹ Kovács Zsuzsa, *La leggenda di Santa Guglielma, figlia del re d'Inghilterra e donna del re d'Ungheria*. Rivista di Studi Ungheresi, 9 (2010), 27–45. http://epa.oszk.hu/02000/02025/00026/pdf/RSU_2010_09.pdf, és a Szent Vilmáról írt PhD disszertáció (Szeged, 2010).

szerzőnek jelzem.) Van azonban egy kulcsszó, ami ellen végig tiltakozott egy kicsit a nyelvérzésem, ez pedig a *magyar-kép* (többféleképpen írva, nem teljesen egyértelmű jelentéssel). A Magyarország-kép a *Magyarországról alkotott kép* szószerkezet rövidített, összetett szavas változata, ugyanígy átalakítható a magyarságról alkotott kép is magyarságképpé. A *magyarokról alkotott kép*nek viszont grammatikailag nem megfelelője a *magyar-kép*, mert míg a többes számú alak (magyarok) főnév, az egyes számú alak (magyar) melléknév. Ráadásul a disszertációban gyakran az országról és annak népéről alkotott képet együttesen fejezi ki ez a nyelvtanilag bizonytalan szó. Személyes használatra, mint "munkaszó" teljesen megfelel, de kár lenne a jelen – remélhetőleg hamarosan sokak által olvasott – mű révén meghonosítani. A disszertáció megjelentetését szorgalmaznám, akár könyv alakban, akár az internet útján.

A disszertációnak csak egyetlen, néhány óra alatt helyrehozható fogyatéksága van, ez a *Források és irodalom* című bibliográfia némi elnagyoltsága. Szerencsés lenne egy rövidítésjegyzéket is közölni, esetleg a forráskiadásokat és a szakirodalmat szétválasztani. Az ábécébe rendezést nem érdemes mechanikusan a számítógépre bízni, vagy egy szakszerű programot kellene használni, mert így előfordulhat, hogy II. Piusz pápa a római szám miatt az *I* betűhöz kerül, illetve az összes címmel kezdődő mű a névelőknél lesz besorolva. A tételek egy része hiányos (Boccaccio neve a *De montibus* című műve elől hiányzik, *La quête du sacré* és a mű közreadója, Alphonse Dupront hiányzik a *Saint-Jacques de Compostelle* cím elejéről, olykor a fordító, a kiadó intézmény vagy a kiadási hely nincs feltüntetve stb.) Egyébként annyira gazdag ez a bibliográfia, és minden felsorolt tétele fel is van használva, hogy tényleg csak az utolsó simítások maradtak el. Ha a disszertáció könyv formában kiadásra kerül, akkor egy jó névmutató nélkülözhetetlen hozzá. Ezt internetes közlés esetén mellőzni lehet.

Összefoglalóan megállapítom, hogy nagyon sokszínű, adat gazdag, nagy távlatokat átfogó, több tudományág számára is jelentős új eredményeket tartalmazó monográfia született, mely a nagyközönség érdeklődésére is számot tart. Ennek alapján a mű elfogadását, nyilvános vitára bocsátását, és a disszertáció számára az MTA doktora cím megítélését messzemenően támogatom.

2014. március 17.

Madas Edit
az MTA lev. tagja